

SHEVALARNING FONETIK XUSUSIYATLARI

*Ro'ziyeva Sevara, Fayzullayeva Laylo**Baxriyeva Durdona**Samarqand davlat universitetining kattaqo'rg'on filiali**Pedagogika va tillarni o'qitish fakulteti FT21_12-guruh talabalari*

Annotatsiya: Ushbu maqolada shevalarning fonetik xususiyatlari va o'zgarishlar, shuningdek ilmiy va nazariy jihatdan tahlili haqida so'z boradi. So'z tarkibidagi tovush o'zgarishlari hamda shevalardagi o'zgarishlar haqida ma'lumotlar keltirilgan.

Kalit so'zlar: sheva, assimilyatsiya, dissimilyatsiya, prokopa, apakopa, epenteza, metateza, progressiv, regressiv, birlamchi cho'ziqlik, ikkilamchi cho'ziqlik.

Adabiy til va shevalarni o'rganish ilmiy nazariy jihatdan ham, amaliy jihatdan ham unli tovushlar tarkibi bilan mustahkam bog'langan. Tilshunoslikning hamma bo'limlarini bir biriga bog'lab o'rgangandagina ularning taraqqiyot qonunlarini to'g'ri tushunish mumkin.

Morfologiyadagi egalik kategoriyalari, ularning turlanish, so'z yasash, leksikasida esa so'zlarning ma'nolarini o'rganish, so'zlarning turli tuman shakllarini aniqlash kabi masalalarni fonetik qonunlarini hisobga olmasdan turib tasavvur etish qiyin. Bu hol, ayniqsa shevalar uchun muhimdir.

Nutqda tovushlar yakka holda emas, balki so'z tarkibida ma'lum tartibda birikkan holda keladi. So'zlarni talaffuz qilganimizda ayrim tovushlar o'zaro bir-biriga ta'sir qiladi, natijada tovush o'zgarish ro'y beradi. Masalan, bir so'ziga –ta qo'shimchasi qo'shilganida t tovushining ta'sirida r tovushi t ga o'tadi, ya'ni bir+ta=bitta kabi.

Nutq oqimida yuz beradigan bu kabi tovush o'zgarishlari fonetik jarayonlar deyiladi. Fonetik jarayonlar qo'shni tovush artikulyatsiyasining boshlanishi va tugallanishi hamda tovushning so'z tarkibidagi mavqei bilan bog'liq bo'ladi. Shunga ko'ra, fonetik jarayonlar ikki xil: kombinator o'zgarishli va pozitsion o'zgarishli bo'ladi. So'z tarkibidagi tovushlarning o'zaro ta'siriga ko'ra o'zgarishi kombinator o'zgarishlar deyiladi.

Bunday o'zgarishlarga assimilyatsiya, dissimilyatsiya, prokopa, epenteza, epiteza, sinkopa, apokopa, eliziya kabi fonetik hodisalar kiradi.

Qarluq chigil uyg'ur lahjasida unli tovush uyg'unligi yoki ohangdoshlik hodisasi uchramaydi. Shuning uchun ham ulardagi unlilar miqdori ko'p emas, unlilar fonemasining soni 6-8 dan oshmaydi. Jumladan, Toshkent shevalarida oltira (‘, e, u, o), Namangan shevasida sakkizta (, a, o, u, e,), Marg'ilon shevasida ettita unli (, a, o, u, e) fonema bor. Bu shevadagi unli fonemalar sifat jihatidan farqlanadi, o'zlariga xos xususiyatlar alohida qayd etiladi.

Buxoro, Urgat, Qarshi, Xo'jand, Chust shevalarining unlilar tarkibida ham oltitadan unli fonema bo'lib, ular miqdori Jihatdan Toshkent va Samarqand shevalardagi holatga tengdir. Vodiy va Jizzax shevalari, Toshkent atrofidagi ayrim (Parkent, Piskent, Chinoz) va Qarnob shevalarida unlilar Toshkent shevasidagi singaridir, Qo'qon va Marg'ilon shevalarida esa unli fonemalarning soni yuqoridan keltirilgan shevalardan bitta ortiqdir. Unda a fonemasi ham ishlatiladi.

Yuqorida qayd etilgan shahar shevalaridagi unlilarning ko'plari g'arbiy Samarqand qarluq chigil uyg'ur shevalarida ham qo'llaniladi, ba'zilarida esa uchramaydi.

Xorazm qipchoq shevalarida faqat sporadik ravishda vujudga keladigan (ma'no farqlash xususiyatiga ega bo'lmagan) ikkinchi darajali cho'ziq unlilar mavjud. Ular shevada h, y singari undosh tovushlarning tushishi natijasida, shuningdek, ayrim so'zlarda qator kelgan ikki unlining qo'shilishi tufayli ikkilamchi Cho'ziq unlilar vujudga keladi. Masalan: sə:r (sahar), shə:r (shahar), Mənat//miynat (mehnat), sə:t//sa:t (soat), mə:mala (muomala), qana:t (qanoat) va boshqalar.

Assimilyatsiya lotincha so'z bo'lib, «o'xshash bo'lish» degan ma'noni ifodalaydi. U tovushlarning bir-biriga ta'siri natijasida ulardan birining ikkinchisiga o'xshab qolish hodisasidir. Odatda, unlilar unlilarga, undoshlar undoshlarga assimilyatsiya qilinadi. Tovushlarning bir-biriga ta'sirining yo'nalishiga ko'ra progressiv va regressiv assimilyatsiya farqlanadi. Oldin kelgan tovush keyingi tovushga ta'sir qilib, o'ziga o'xshatsa progressiv, aksincha, keyingi tovush oldingisiga ta'sir qilib, o'ziga o'xshatsa regressiv assimilyatsiya deyiladi.

Dissimilyatsiya hodisasi ham o'zbek shevalarida ma'lum darajada uchraydi. Qarnob shevasida: zarar zaril, kassir kest'r, amma embe, zarar zeled; Urgut shevasida: zarar-zalul, bilan-minen; Parkent shevasida: zarar-zalal kabilar.

Dissimilyatsiya hodisasi Yom, Xorazm, Niyozboshi, Ming kabi sheva vakillarida nisbatan kam uchraydi. Masalan, zarar so'zi Xorazmda zeled. Niyozboshi, Ming shevalarida zeled/zerel shakllariga ega bo'ladi. Qipchoq lahjasida dissimilyatsiya hodisasi apcha keng tarqalgan. Masalan, nodon – leden, zarar – zeril, biror – biuran, kassir – kestir, mumkin – munkin kabi.

Dissimilyatsiya hodisasi assimilyatsiya kabi ikki xil: progressiv va regressiv dissimilyatsiya shaklida bo'ladi. Progressiv dissimilyatsiya: zarar-zeled//zeled, zarar – zerul//zeril kabi.

Regressiv dissimilyatsiya: cht > sht: uchta ushte, pochta poshte (qorluq- chigil- uyg'ur); gu > vu: bugdoy – buvdoy; gm > ym: tugma tiyme, tegma tiyme; gn > yn: igna – iyne, egnim – iynim (qipchoq) kabilar.

Progressiv assimilyatsiyaga misol: ketdi-ketti (Toshkent), toshni-toshshi(Farg'ona).

Regressiv assimilyatsiyaga misol: yigitcha-yigichcha, tirno-tinno, so'zsiz-

so'ssiz (Buxoro). Assimilyatsiya moslashish darajasiga ko'ra ikki xil tipga ajraladi: to'liq va to'liqsiz. Bir tovush ikkinchi tovushni aynan o'zi kabi tovushga aylantirsa to'liq assimilyatsiya bo'ladi. Misol: suvni-suvvi (Toshkent), uch so'm-usso'm, qanday-qannay (Buxoro). Bir tovush ikkinchi tovushni o'ziga qisman o'xshatib olsa to'liqsiz assimilyatsiya bo'ladi. Misol: o'sdi-o'sti.

Metateza – so'z tarkibidagi tovushlarning o'zaro o'rin almashishi o'zbek tilida, asosan, jonli so'zlashuvga xos bo'lib, adabiy tilda kam uchraydi. Misol: tuproq-turpoq, daryo-dayro, to'ramoq-to'ramoq, yomir-yomir, avhol-ahvol.

Epenteza hodisasi o'zbek tilining hamma shevalarida qo'llaniladi. Ayniqsa, Qarnob, Xo'jatug', Qang'li, Baxmal, Mang'it, Ming kabi shevalarda esa u yanada oydinlashadi. Masalan, adabiy tilidagi davr so'zi Qarnob shevasida esa duvir shaklida uchraydi. Qiyos qiling: Qarnobda-dekelet, kerekt'r, t'renvey; Urgutda-daqolot, tiktir, tiranvoy. Adabiy tilda doklad, traktor, tramvay.

O'zbek tilining Kattaqo'rg'on va uning atrofidagi shevalarda ham xuddi Qarnob va Urgut shevalaridagi singari epenteza hodisasi kuchli saqlangan. Masalan, skelet-skalad, konsert – konsert kabi.

Yuqoridagilar singari fonetik hodisalarni G'allaorol tumani Qang'li qishloq shevasida ham ikki undosh o'rtasida bir I unli fonemasining orttirilib talaffuz qilinishini ko'ramiz. Masalan, ilm- ilim, kosib- kasb- kesip, kaft- kepit kabi.

Sinkopa hodisasining hosil bo'lishi bevosita urg'u masalasi bilan bog'langan bo'ladi. Urg'usiz bo'g'inlarda bir unli fonemaning tushib qolishi sinkopa hodisasi hisoblanadi. Masalan, maorif – merup// mer'p, Fotima – petme, silossles kabi. O'zbek tilining Kattaqo'rg'on, Qarnob, Parkent, Urgut, Mang'it kabi shevalarini va o'g'uz lahjasini olaylik. Bu shevalar vakillarining talaffuzida ayrim so'zlardagi ba'zi tovushlarni ishlatmaslik hollari (sinkopa) ko'plab uchraydi.

Shuningdek, hozirgi-kelasi zamon fe'llarining ikkinchi bo'g'inidagi I, iu, u, u unlilar talaffuzda bevosita tushib qolishi natijasida vujudga keladi. Masalan, chaqiraman chaqraman, yuguraman – yugremen, o'tiraman-otraman kabi.

So'z oxirida tovushlarning tushib qoldirilishi urg'uning odatdagidan boshqacha bo'lganligi sababli yuzaga kelishi mumkin. Bunday holatda so'z oxirida urg'usiz unli yoki bo'g'in talaffuzda kuchsizlashadi va tushib qoldiriladi. Bu apokopa hodisasidir. Masalan, minuta – minit, gazita-gezit, mashina-mashiun, apteka-aptik kabi. Urgut shevasida ham mino't, gazit, meshin, eptik tarzida ishlatiladi. Masalan, gazetti elli, mashin minan elip kelli kabi. Shuningdek, gazeta-gez't, mashina-mesh'n, kvartira-kuvert'r, telegramma-teleqram kabi apokopa hodisasi Qarnob, Chualloq, Kattaqo'rg'on tumani ayrim jamoa xo'jaliklaridagi qishloq shevalarida hamda Uyshun shevasi vakillari talaffuzida bir a unlisining tushib qolishdan hosil bo'ladigan o'ziga xos xususiyat hisoblanadi.

Unlilarning birlamchi, ikkilamchi va emfatik cho'ziqliklari. Turkiy tillarning

dastlabki davrlarida soʻzlarning birinchi boʻgʻinida unlilar choʻziq talaffuz etilgan. Bunday choʻziqlik boshqa tovush taʼsirida emas, balki qadimgi turkiy tilning tabiati bilan bogʻliqdir. Unlilarning bunday choʻziqligi hozirgi Xorazm, Forish va shimoliy oʻzbek shevalarida saqlanib qolgan: tu:sh, a:d, ba:la va boshqalar. Aslida bu kabi unlilar choʻziqligi urgʻuning dastlabki boʻgʻinga tushishi xususiyati bilan boshangan. Bunday choʻziqlik birlamchi choʻziqdik deyiladi. Yondosh kelgan undosh tovushning nutqda talaffuz qilinmasligiga natijasida unli tovush choʻzilishi mumkin: sandu: ma:ta:. Bunday choʻziqlik ikkilamchi choʻziqlik deyiladi.

Anakopa soʻz oxirida keluvchi undosh tovushlarning tushib qolish hodisasidir. Bu fonetik hodisa oʻzbek lahja va shevalarida mavjud. Jumladan, Andijon Shevasida II, ss, mm, zd, st kabi undosh fonemalar oʻzaro birikib kelganida, oʻsha biriktirilgan undoshlardan biri tushirib talaffuz qilinadi. Masalan, gramm-gʻrem, poyezd – poyʻz kabi.

Baʼzi shevalarda bir boʻgʻinli soʻzlar oxirida ham anakopa hodisasi uchraydi: toʻrt – toʻr, qasd qas, rostros, kelke, doʻst doʻs, gʻisht – gʻsh kabi.

Urgut shevasida: gusht-gosh, payvand-payvan; Samarqand shevasida: Samarkan, poshʻs, darax; Bulungur tumani Yangiravot qishloq shevasida: pas-pes, gisht – giush, Toshkent -Teshken, gusht – gosh tarzida talaffuz qilinadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- 1.Reshetov V. V, Shoabdurahmonov Sh. Oʻzbek dialektologiyasi. -T.: Oʻqituvchi, 1978.
- 2.Oʻzbek dialektologiyasidan materiallar.1-qism. T.:Fan, 1957.
- 3.Oʻzbek dialektologiyasidan materiallar. 2-qism. T.:Fan, 1960.
- 4.Joʻrayev B. Oʻzbek adabiy tili va dialektlari. -T.: Fan, 1963.
- 5.Mirzayev MM, “Oʻzbek tilining Buxoro guruh shevalari”, Toshkent, 1969 -yil.
- 6.Ashirboyev S, “Oʻzbek dialektologiyasi “Toshkent, 2000-y/maʼruza matnl/
- 7.Rajabov N “Oʻzbek shevashunosligi”Toshkent, “Oʻqituvchi” 1996-yil.
- 8.Doniyorov X “Qipchoq dialektlarining leksikasi”, Toshkent, “Fan”, 1997- yil.
- 9.www.ziyonet.uz